

קריאה חדשה במכתבים נושנים; לבירורן של שתי סוגיות בנושא ההנהגה היהודית בארץ ישראל ובמצרים תחת שלטון הפאטמים

אלינער ברקת

1. מעט המחזיק את המרובה

אם הרחקתי לראות, הרי זה משום שעמדתי על כתפיהם של ענקים, אמר אייזיק ניוטון. אני הקטנה, אמנם לא הרחקתי לראות, אבל עמדתי על כתפיהם של ענקים כשראיתי את האופק המצומצם שלי. אחד הענקים היה משה גיל ז"ל, מורי ורבי; האחר היה שלמה דב גויטיין, שנראה לי שרוכנו, אם לא כולנו, יצאנו מתחת כנפי אדרתו, כפי שאמר דוסטויבסקי על גוגול.

בשנת 1980, כשרק גמרתי לכתוב את עבודת המסטר שלי, רציתי לפרסם מאמר ראשון. בעצתו של גיל, שהוא עצמו היה תלמידו של גויטיין, שלחתי לגויטיין מכתב. במכתבי הזכרתי לו שבביקורו האחרון בארץ זכיתי להיות מוצגת לפני על ידי גיל. ביקשתי את רשותו לפרסם פתק גניזה אחד קטן, שהיה בבעלותו, ושתוכנו לא פורסם עדיין, כדי להכניסו למסגרת המאמר שעמדתי לפרסם. את העתק המכתב קיבלתי מגיל, שהוא עצמו קיבלו מגויטיין. סיפור מעשה קטן זה הוא אות ומופת לגדולתם של חוקרים שאינם חוששים להעביר מידע מרשותם לרשותם של תלמידיהם, או אפילו לרשות עמיתיהם, כדי שהמידע יראה אור ולא יישאר חבוי במגירותיהם העמוסות גם כך לעיפה.

עכשיו בהזדמנות זאת, אני רוצה לחזור אל אותו פתק קטן, שגויטיין חשף אותו, שמר אצלו, העניק אותו לתלמידו משה גיל, שהוא מצדו העניק לי אותו. לימים גיל עצמו הדפיס את כל תוכנו של פתק זה (T-S 8J7.13) בספרו המונומנטלי על ארץ ישראל.¹ וזה תוכן הפתק:

1 מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה 634–1099, אוניברסיטת תל אביב ומשרד הביטחון תשמ"ג, שלושה כרכים, א, עמ' 474.

... ופי הדה אלגמעה לקי חסן בן סעדאן בן אצבג אמיר אלמאמנין על(יה) אלס(לאם), קאל קד גאב אבן עמראן פתוא מן אלשאם עלי קאל בהאדה כל אלנאס לא אלחכם אלא ליחיי בן שמריה ולא פתוה לגירה[ה]...

זוה תרגומו על פי גיל:

... ובשבוע הזוה פגש חסן... את הח'ליפה, ייתן לו אלהים שלום, וזוה אמר לו: אבן עמראן הביא פסיקה מארץ ישראל בענייני, ובה נאמר על דעת הכל שכל הדין והפסיקה יהיו בידי יחיי בן שמריה ולא בידי זולתו...

על סמך הפתק הזה כותב גיל 'אפשר להסיק מכאן לכאורה שהגאון והישיבה כולה הסכימו ואישרו שאלחנן ייקרא אב בית דין'.² אני בספרי הולכת בעקבותיו וכותבת כי: 'הישיבה הכירה בו (באלחנן) כסמכות העליונה מטעמה בפסטאט, והכרה זו סייעה בידו לקבל גם את המינוי הרשמי מטעם הח'ליפה הפאטמי אלחאכם. אלחנן עצמו כתב, שהח'ליפה אישר שהגיעה פסיקה מארץ ישראל לפיה כל הדין והפסיקה יהיו בידי'.³

אבל היום במבט לאחור אני חושבת שהפתק הזה סתום ומסתורי: השמות שאינם ידועים לנו, ההתרחשות המוזרה, המשמעויות שאפשר לייחס לו, וכמובן היכולת לשלול את כל אלה.

להערכתך, גיל מסיק מסקנות שקשה להוכיחן מהפתק הסתום הזה. מצד אחד הוא חושב שהביטוי עליה אלסלאם מעיד על כך שאדם בחלומו פגש ח'ליפה שכבר מת. מן הצד האחר הוא מניח שעליה אלסלאם אין משמעו בהכרח שנושא התואר כבר מת, כי בניגוד לסונים, השיעים השתמשו בכרכה זו לגבי צאצאי בית עלי במשמעות הנרחבת ביותר, גם לחי וגם למת. מכאן שאין זה חלום אלא סיפור ממשי.⁴ להערכתו, מדובר באלחנן בן שמריה. המכונה בפתק זה יחיי אבן שמריה. שוב, אין בידינו הוכחה חותכת לקביעה זו, אם כי הדבר יותר מסביר.

מי הם האנשים הנזכרים? חסן בן סעדאן בן אצבג ואבן עמראן אינם ידועים לנו ממסמכים אחרים. גיל מניח שהם ממקורבי החצר. שולה סלע דנה בשם אבן עמראן בהקשר של רופאי החצר, מוסא בן אלעזר, בנו יצחק, נכדו יעקב ונינו מוסא. שושלת זו של רופאים יהודים פעלה בחצר הפאטמית החל מימיו של אלמעז (932-975),

2 שם.

3 א' ברקת, שפריר מצרים: ההנהגה היהודית בפסטאט במחצית הראשונה של המאה האחת עשרה, אוניברסיטת תל אביב תשנ"ה, עמ' 159.

4 שם, הערה 797; מ' גיל, "ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה: מילואים, הערות, תיקונים", תעודה; מחקרים במדעי היהדות, אוניברסיטת תל אביב, ז, תשנ"א, עמ' 282-345, ראה עמ' 295.

עבור דרך בנו אלעזיז (975-996), בימיו של האמאם הפאטמי אלחאכם (996-1021), וגם אחריו בימי בנו אלט'אהר. הנין מוסא פעל כנראה בתקופת החלפת השלטון בין אלחאכם לבין אלט'אהר (1021). מוסא הוא משה. על פי המקובל בפניות, מוסא יכול להתכנות גם אבן עמראן, על פי שושלת יוחסין המקראית (משה בן עמרם).⁵ אם יוצאים מנקודת הנחה כזאת, שאבן עמראן הוא משה, רופא חצר בחצרו של אלט'אהר בראשית שנות העשרים של המאה ה-11, אפשר גם להניח שהוא האיש שאליו מתייחס הכתוב. רופא חצר הוא אדם בעל השפעה מכרעת על הח'ליפה. בשנים אלה עמד אלחנן (הוא יחיי) בן שמריה בראש קהל הבבליים בפסטאט, עד שמת בשנת 1026.

בין 1020 עד לשנת מותו 1026 עמד אלחנן בן שמריה במרכזה של מתקפת ביקורת עליו מצד שני מרכזי הסמכות של עם ישראל, ארץ ישראל ממערב ושלושת המרכזים ממזרח, שתי ישיבות בבל וראש הגולה. כפי הנראה, אלחנן בן שמריה עורר עליו את כעס המוסדות העליונים ביומרתו הרבה. הוא ביקש לעצמו מעמד בכיר ואולי אפילו שליטת-על בקהילת פסטאט, וכנראה גם הרבה לפעול בתחום הזה וניסה לעשות נפשות לרעיון הזה בקרב קהילות ישראל, בעיקר בארץ ישראל, כפי שמעידים על כך כמה ממכתבי הגניזה.⁶ לא ייפלא אפוא שאלחנן ביקש לעצמו עזרה מכל תומך אפשרי. אדם בעל מעמד בחצר הח'ליפה מהווה גורם תמיכה חשוב ביותר, אולי אפילו מן החשובים שבהם.

הטקסט שאנו קוראים קובע לכאורה שאבן עמראן, הוא אולי משה הרופא, בעצה אחת עם ישיבת ארץ ישראל, הוא שקובע מי יהיה בעל הזכות הלגיטימית לעמוד בראש בית הדין של קהילת פסטאט, כלומר לשאת בשמירה הנכספת 'אב בית דין' שאלחנן כבר מזמן נשא אליו את עיניה. אין ראייה חזקה מזו להיותו של אותו אבן עמראן במעמד-על, כלומר אולי ראש היהודים.

עד כמה אפשר לסמוך על טקסט שעל פניו נראה הזוי לחלוטין, מערב ענייני מיסטיקה בעניינים פוליטיים? עד כמה אפשר לסמוך על טקסט כזה כשהוא כתוב בעצם ידו של אלחנן בן שמריה עצמו?

נניח שנקבל את התוכן כפשוטו, ונסיק ממנו את העובדה: הח'ליפה הושפע מדבריו של אבן עמראן, הוא אולי רופא החצר משה, שסיפר לו ששיבת ארץ ישראל

5 S. Sela, "The Head of the Rabbanite, Karaite and Samaritan Jews: On the History of a Title", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 57 (1994), pp.

255-267, see p. 264, note 30.

6 ברקת (לעיל, הערה 3), עמ' 157-161.

העניקה את הסמכות לעמידה בראש הקהילה היהודית בפסטאט לאלחנן בן שמריה. בדברים אלה יש מן האישור והחיזוק לדעתו של ברנרד לואיס על זהותו של פלטיאל.⁷ כזכור, דמותו של פלטיאל ממגילת אחימעץ נשארה בגדר תעלומה, וכמה מן החוקרים ניסו לזהות אותה עם אישים שונים. הצעתו של ברנרד לואיס היא לדעתי הסבירה ביותר מבין כל ההצעות. ברנרד לואיס חושב שהאישי שאחימעץ קרא לו פלטיאל אינו אלא מוסא בן אליעזר, רופא החצר של אלמֶעז, שעבר אתו מהמגרב אל פסטאט־קהיר. צאצאיו של מוסא בן אליעזר המשיכו במסורת של רופאי חצר עד לימיו של אלחאכם. בימיו של אלחאכם, רופא החצר היה לכאורה מוסא הנין, הוא אולי אבן עמראן הנזכר במכתב. אם אכן היה רופא חצר כזה בשם מוסא, שהיה נצר למשפחת הרופאים המפורסמת, יכול היה אלחנן בן שמריה להתלות בשמו כדי לחזק את מעמדו בתור ראש קהילת פסטאט. עצם העובדה שאת הדברים כתב אלחנן בן שמריה בעצמו, אולי מעידים על כך שלא הייתה זו מציאות של ממש אלא רק פיקציה תעמולתית, לעשות לעצמו יחסי ציבור ולקדם את מעמדו השנוי במחלוקת. פתק זה וכל ההשערות שהבאתי כאן בעקבותיו יכולים להועיל באישושו של רעיון אחר, שעדיין אינו מקובל על הקהילייה העכשווית של חוקרי הגניזה, ובינתיים הוא מיוצג על ידי דעות יחיד של שולה סלע ושלי. הדברים אמורים בראש היהודים הממונה על ידי השלטונות הפאטמים.

די לעיין בספרות המחקר העוסקת בסוגיה של ראשות היהודים בממלכה הפאטמית, כדי להיווכח בבלבול ובמבוכה השוררים בתחום זה, שהנסתר בו עדיין רב על הגלוי. החוקרים הראשונים שהחלו לעסוק בכך בסוף המאה התשע־עשרה, שהבולט שבהם היה יעקב מאן (Mann), בשנות העשרים של המאה הקודמת, הסיקו על סמך ניתוח מבריק של כתבים ספרותיים וללא תשתית של תיעוד ומסמכים, כי ראשות היהודים ניתנה על ידי השלטונות הפאטמים ליהודי עשיר ובעל מעמד בחצר הח'ליפה הפאטמי. ההנחה הייתה שמשרה זו נוסדה ביוזמת השלטונות הפאטמים, כדי לשחרר את יהודי ממלכתם מהתלות בראש הגולה שישב בתחום השלטון העבאסי, יריביהם ומתחריהם העיקריים של הפאטמים. על פי כתב מינוי סורי מהמאה השתיים־עשרה, אכן ניתנה ליהודי מסוג זה הראשות הכוללת על כל היהודים: הרבניים, הקראים והשומרונים היושבים בממלכה הפאטמית. על פי התפיסה הבסיסית של האסלאם, כל מיעוט נתפס כגוף אחד, אשר לו מייצג יחיד ובלעדי בפני הח'ליפה, בלי להתחשב בפילוגים הפנימיים של המיעוט.

B. Lewis, "Paltiel – A Note", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, 7
30 (1967), pp. 177-181.

בשנות החמישים של המאה הקודמת קמו כמה חוקרים וחלקו על ניתוח היסטורי זה. אמינותם של המקורות הספרותיים בתור מקורות היסטוריים מוסמכים על ראשית משרת ראש היהודים במצרים הוטלה בספק על ידי דוד איילון (נוישטרט). אולם, הוא לא הציע פירוש חדש להיווצרות משרת הנגיד, העשוי לבוא במקומו של הפירוש המקובל. את ביקורתו של איילון קיבל במלואה חוקר אחד, שלמה רב גויטיין (Goitein) בשנות השישים, ואחריו גם מרק כהן בשנות השבעים. השניים אספו עשרות תעודות מן הגניזה והוכיחו בעזרתן כי אין זכר למוסד כזה של נגידות או ראיס אליהוד בתעודות הגניזה עד סוף המאה האחת-עשרה. רק אז נזכר לראשונה בתעודות אלה התואר נגיד, שהוענק לשני אחים רופאי חצר יהודים – יהודה ומבורך בני סעדיה. לעומת זאת, נמצא בגניזה כתב מינוי דומה מאוד לכתב המינוי שניתן לקתוליקוס הנוצרי בממלכה העבאסית, וזה הוענק לגאון, ראש ישיבת ארץ ישראל. כתב המינוי מונה את כל סמכויותיו ותחומי שלטונו של הגאון על כלל היהודים הרבניים בממלכה הפאטמית, וממנו עולה שהגאון, הוא ולא אחר, הוכר כראש היהודים בממלכה הפאטמית מטעם השלטונות.

מכאן הוכיחו שני החוקרים, שאליהם הצטרף משה גיל בשנות השמונים, שהמינוי הזה היה מינוי יהודי פנימי מטעם היהודים ובכוח הכרתם בסמכותו של הגאון, ושהשלטונות הפאטמים רק נתנו לו את הגושפנקה הלגיטימית המתבקשת, אולם לא הייתה להם כל מעורבות בבחירתו. החוקרים שטענו כך ביקשו להוכיח כי הגאון, ראש ישיבת ארץ ישראל, היה ממונה מטעם הח'ליפה לא רק על היהודים הרבניים, אלא גם על היהודים הקראים, על פי התפיסה המסורתית של האסלאם. רק בסוף המאה האחת-עשרה, קבעו החוקרים המחזיקים בדעה זו, שכאשר ישיבת ארץ ישראל גלתה מירושלים בעקבות הכיבוש הסלג'וקי, ואחריו הכיבוש הצלבני, התערערה סופית סמכותו של גאון ארץ ישראל. זוהי התקופה שבה התחילו לעלות החצרנים היהודים במצרים למעלת ראשי היהודים, הממלאים הן את התפקיד המדיני והן את זה של ההנהגה הרוחנית – תפקיד שקודם לכן מילא הגאון. כאמור, הראשונים שניתן להצביע עליהם היו האחים יהודה ומבורך בני סעדיה, שהיו רופאי החצר והתמנו להיות הראיס אליהוד מטעם הח'ליפה. הגאונים בארץ ישראל, שנאבקו על מעמדם לנוכח הפורענויות המדיניות שהתרגשו עליהם, העניקו להם את התואר נגיד כדי להבטיח לעצמם את תמיכתם של החצרנים העשירים.

ואולם, תעודות אחרות מחזירות אותנו לניתוח הראשוני של מאן. החוקרת שולמית סלע הציגה תעודות שמצאה עם החוקר ג'פרי כאן, קראה תעודות ישנות בקריאה חדשה והעלתה סברה שהפאטמים, החל מראשית שלטונם, אכן מינו ראיס אליהוד, שהיה הממונה הרשמי מטעמם על היהודים הרבניים, הקראים והשומרונים גם יחד. אדם זה, שהיה חצרן, קיבל את המינוי מטעם הח'ליפה, ובדיעבד הכירו גם

היהודים בשלטוננו וכינוהו נגיד. במחקריה הציבה סלע שתי עובדות ישנות-חדשות: הראשונה היא שמשרת הַרְאִיס אֶלְיָהוּד הייתה קיימת מאז ראשית השלטון הפאטמי וניתנה בידי חצרן יהודי, איש כספים או רופא, שרכש את אמון הח'ליפה וקיבל את התואר המשולש של ראש היהודים הרבניים, הקראים והשומרונים בממלכה הפאטמית. הטענה השנייה שלה היא שכרבע השני (ואולי גם השלישי) של המאה האחת-עשרה הייתה המשרה נתונה בידיים קראיות. מחקריה של סלע נתקבלו ברגשות מעורבים מאוד בקהילת החוקרים. מרבית החוקרים בני ימינו טוענים שעדיין חסרות הוכחות מוצקות לביסוס הטיעון הישן-חדש: ראשיתה של משרת הַרְאִיס אֶלְיָהוּד עם תחילת השלטון הפאטמי במצרים.⁸

אם נצא מנקודת הנחה שהפתק מבטא דברים של ממש, ושכאמת היה אכן עמראן כזה, שאולי הוא מוסא, רופא החצר של אלחאכם, שיש לו השפעה לא מעטה על הח'ליפה, הרי לפנינו הוכחה נוספת לקיומה של משרת ראש היהודים כבר בשנות העשרים של המאה האחת-עשרה: אדם שנהנה מסמכויות הניתנות על ידי המלך, בעל השפעה בחצר המלך, ובעל אמירה וקביעה לגבי הנעשה בעולם היהודים הפנימי, הקהילה, קרי כל המאפיינים של ראש היהודים, לימים הנגיד.

2. יריבות מרה: רב האיי גאון נגד שלמה גאון בן יהודה

שורה ארוכה של מכתבים, שכתב שלמה גאון בן יהודה (גאון ארץ ישראל 1025-1051) ופרסם גיל בספרו המונומנטלי על ארץ ישראל, חושפת היטב את היריבות ששררה בין גאון ישיבת פומבדיתא, הישיבה החזקה של המאה האחת-עשרה, רב האיי גאון, לבין הגאון שלמה בן יהודה, שעמד בראש הישיבה שכבר נאבקה על הישרדותה, ישיבת ארץ ישראל. אני מניחה שהשניים מעולם לא נפגשו פנים אל פנים, וגם לא הכירו היכרות אישית ואינטימית זה את זה. היריבות ביניהם הייתה על שאלת ההגמוניה: מי הרשות השלטת והמשפיעה על עם ישראל. מכתביהם של שלמה בן יהודה ושל האיי גאון חושפים מערכת יחסים עכורה ומרירה בין השניים, של מאבק איתנים בין שני גדולי הדור, הנמצאים במאבק על נפש העם היהודי ועל השליטה בו. המכתבים שכתב שלמה בן יהודה היו מיועדים בדרך כלל לשלושת האישים המשפיעים בקהילה החזקה והגדולה של פסטאט, והם אפרים בן שמריה, ראש קהל הירושלמיים, והאב וכנו אברהם וסהל'אן, ראשי קהל הבבליים בפסטאט. לרוב אינו מזכיר את האיי גאון בשמו, אלא רומז רמזים עבים ומרים על התנהלותו התוקפנית והדרסנית של יריבו.

8 א' ברקת, 1998, "ראש היהודים במצרים תחת שלטון הפאטמים: בדיקה מחודשת", זמנים; רבעון להיסטוריה, 64, אוניברסיטת תל-אביב, עמ' 34-43.

נראה לי שקריאה מחודשת בכמה מהרמזים במכתבי השניים תוסיף עוד להבנת מערכת היחסים ביניהם.

'...ואברהם ומנצור יעצימו שלומך, ומכתב יחיה בשלמו הגיע בקץ מרחשוון מן בגדאד עם מכתב אדוננו גאון האי ש"צ, ואמר כי יושב ושונה לפניו הלכות גדולות, מלך ברחמיו יזכור לו זכות זקנו ויחזק ידו בתורה ובמעשים טובים...'.⁹ זוהי הערה קטנה במכתב גדול שכתב גאון ארץ ישראל, שלמה בן יהודה, בשנת 1015 בערך, לפני התמנותו למשרה הרמה, כנראה ליצחק הכהן הרופא בן אברהם בן פראת בפסטאט. בהערה זו מזכיר שלמה בן יהודה את שלושת בניו: אברהם, מנצור ויחיה. נוסף על שלושת הבנים התברך שלמה בן יהודה גם בכמה בנות, מספרן אינו ברור בדיוק.¹⁰ כשבודקים את התייחסותו של שלמה בן יהודה אל בניו לאורך כל מכתביו, עולה שאלה מטרידה: שני הבנים, מנצור ויחיה, אינם נזכרים יותר אפילו פעם אחת. הפעם האחת הזאת, שהם נזכרים בה, היא לפני ששלמה בן יהודה התמנה להיות גאון. מרגע שהתמנה להיות גאון, אין הוא מזכיר את בניו יותר, אלא אך ורק את אברהם. בנו אברהם נזכר פעמים רבות במכתבי אביו, וניכר על פי מעשיו שהוא יד מינו של אביו, אם כי לא פעם גם המרה את פי אביו.

במכתב זה של שלמה בן יהודה ליצחק הכהן הרופא יש משהו אירוני ואולי אפילו שמץ של מרירות. האם שלמה בן יהודה שלח את בנו מרצונו ללמוד אצל האי גאון? ואולי ייתכן שיחיה בנו הלך לבבל נגד רצונו של שלמה בן יהודה והמרה את פי אביו, כמו שעשה תכופות גם בנו אברהם. הרי יש כאן משום אירוניה מרה: הבן הולך ללמוד אצל יריבו הגדול של אביו. מי יודע אילו רגשות עורר הדבר אצל האב, שגם כך ראה בעיניים כלות את התערערות מעמד ישיבתו בעולם היהודי. שלמה בן יהודה, ככל הנראה, לא שלט ביד רמה במשפחתו, ההפך הוא הנכון. בנו אברהם המרה את פיו פעמים רבות בהתנהלות לא מוסרית. גם בנותיו וגם חתנו לא נשמעו לו, ושלמה הרבה להתלונן על כך במכתביו.¹¹ ייתכן מאוד ששלמה בן יהודה, שהיה פגוע מעזיבתו של בנו יחיה אל יריבו הגדול האי גאון, ציין (אולי בלעג מר) שבנו יושב ושונה אצל האי גאון 'הלכות גדולות'. הממסד הגאוני בדרך כלל לא התייחס לחיבור 'הלכות גדולות' ביראת כבוד גדולה מדי. אולי מצא לו שלמה בן יהודה מקום להתגדר בו ולנגח את האי גאון. אולי זוהי הסיבה שבנו יחיה, לכאורה ה'בוגד', אינו מוזכר עוד בשום מכתב ממכתביו של שלמה בן יהודה. החיבור 'הלכות גדולות' היה

9 גיל (לעיל, הערה 1), ב, עמ' 93, שוליים, שורות 11-26. T-S 13J13.14, ע"א, שוליים, שורות 11-21.

10 גיל, שם, א, עמ' 555.

11 גיל, שם, א, עמ' 554-555.

אחד משני ניסיונות חשובים לסכם את ההלכה התלמודית,¹² ההנחה הרווחת היא שהספר נתחבר על ידי שמעון קיארא, בהשפעת ישיבת סורא, כפי שמעידים חומרים ארץ ישראליים המצויים בו, כנראה במאה התשיעית.¹³ הגאונים לרוב התייחסו אל 'הלכות גדולות' התייחסות אמביוולנטית: הם ראו את השימוש בספרים כגון אלה בתור איום על הלימוד הקלאסי. הם הבינו את הצורך בחיבורים כאלה אך לא חשבו שיש ללמוד מהם באופן סדיר, אלא רק בתור חומר עזר למתקשים. סעדיה גאון במאה העשירית כתב מתוך זלזול על דויד בן זכאי, ראש הגולה ויריבו המר, שהוא משתמש ב'הלכות גדולות' במקום להסתמך על התלמוד, ופסק ראש גלותא נטריה רחמנא דינא מן הלכאתא גבראתא'.¹⁴ האיי גאון עצמו הסתייג משימוש בחיבור הזה וכתב עליו 'שדבריו דברים בטלים הן ואין לסמוך עליהן'.¹⁴ שלמה בן יהודה, שהיה למדן גדול בעצמו, בוודאי התייחס בזלזול ל'הלכות גדולות', וייתכן מאוד שדבריו במכתב שבנו יחיא יושב ולומד אצל האיי גאון 'הלכות גדולות' אינם אלא השמצה המכוונת להשחיר את פניו של האיי גאון, ובהזדמנות זאת לנזוף בכנו הממרה. (עם זאת, נזכיר שהייתה התכתבות מסוימת בין האיי גאון ושלמה בן יהודה, כנזכר במכתבו של שלמה בן יהודה. אפשר להניח שבהתכתבות ביניהם הם לא אפשרו לאירוניה, ליריבות ולמרירות לזלוג פנימה ורק דיברו בכבוד זה עם זה).

רב האיי גאון, מצדו, לא הרבה להזכיר את שלמה בן יהודה במכתביו (לפחות באלה שנמצאים תחת ידינו). אבל לפחות במכתב אחד, שכתב האיי גאון לסמוכו ואיש סודו, סהלאן בן אברהם בפסטאט, בשנת 1037, הוא מפגיין יחס של זלזול כלפי גאון ארץ ישראל. את המכתב פרסם לראשונה שפירא¹⁵ ולאחרונה גיל.¹⁶ המכתב הארוך עוסק בפרשה של סכסוך בקהל הבבליים בפסטאט, כשנגד המנהיג סהלאן קמה קבוצה של מתנגדים המפיצים כתבי פלסתר עליו. הגאון מבטיח לסהלאן את תמיכתו ויועץ לו לנהוג במתינות. לענייננו, בתוך מכתב ארוך ורב מלל, שבו הוא מזכיר שמות רבים מקהל הבבליים, ביניהם את שמו של אבו נצר התסתר, חצרן

12 ש' אסף, תקופת הגאונים וספרותה, מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ז, עמ' קסח-קסט; י' ברודי, צוהר לספרות הגאונים, הקיבוץ המאוחד, תל אביב 1998, עמ' 112.

13 אסף, שם; ברודי, שם, עמ' 120.

14 אסף, שם; ברודי, שם, עמ' 123. וראו J. Mann, 'The Responsa of the Babylonian Geonim as a Source of Jewish History', *Jewish Quarterly Review N.S.*, 10 (1920), p. 338.

15 Mosseri I a 5, B. Chapira, "Lettre du Gaon Hai a Sahlan b. Abraham de Fostat", *Revue des Etudes Juives*, 82 (1926), pp. 315-329, esp. pp. 327-328

16 מ' גיל, במלכות ישמעאל בתקופת הגאונים, ארבעה כרכים, מוסד ביאליק, ירושלים 1997, ב, עמ' 123-127, אך כפי שמעיר שם גיל: 'שפירא לא בדק כראוי את כתב היד וטעה בכמה מקומות, וגם קריאתי אני אינה ודאית ביותר ממקום אחד...').

רב השפעה, הוא גם מזכיר, כבדרך אגב, את שלמה בן יהודה: 'פקד וצל אלינא כתאב מר רב שלמה בן מר יהודה אדאם אללה עזה אלפאסי וסררת בה איצן ואסלך אן תערפני צנור[תה] ומנזלתה', כלומר: הגיע אלינו מכתב מר שלמה בן מר יהודה, יתמיד אלוהים את גדולתו, אלפאסי, ושמתני בו גם כן. אבקש ממך שתודיעני מה מצבו ומעמדו.¹⁷ בדיקה קפדנית של האזכור הזה ושל הקשרו מעלה תהיות: יש להניח שגאון ארץ ישראל מעורב גם הוא בסכסוך בתוך קהל הבבליים, בהיותו הסמכות העליונה על יהודי מצרים. מדוע אפוא האיי גאון אינו מזכיר אותו כלל בתור צלע מהסכסוך; האיי אינו מזכיר את הגאון בתוארו הנכבד, הידוע לכולם, אלא בלשון זלזול והקטנה מר רב (כלומר בלשון פנייה שבה פונים אל כל אדם ולא אל הסמכות העליונה של ישיבת ארץ ישראל), וזאת לאחרי שלמה בן יהודה משמש כבר בתור גאון 12 שנים; האיי מכנה את שלמה בן יהודה 'אלפאסי'. נכון, שלמה בן יהודה היה במוצאו אלפאסי, אבל לא מצאתי בשום מכתב אחר, אליו או עליו, שמכנים אותו כך. האם האיי מצהיר בכך על תמיכתו ביריבו של שלמה בן יהודה, נתן בן אברהם? נתן בן אברהם טען לזכותו לגאונות משום שלמה בן יהודה הוא אלפאסי במוצאו ואילו הוא, נתן בן אברהם, הנו צאצא למשפחה ארץ ישראלית מיוחסת. האם האיי רומז כאן לשהלאן בן אברהם שכדאי לו לתמוך בנתן בן אברהם במהלך המחלוקת? דבר שעשה בוודאות שהלאן בן אברהם בכוא היום;¹⁸ והעובדה המטרידה מכולם היא שהאיי מבקש מסהלאן שיספק לו מידע על 'מצבו ומעמדו' של שלמה בן יהודה. לדעתי, מאחר שהאיי גאון יודע בוודאות את 'מצבו ומעמדו' של שלמה בן יהודה, גאון ישיבת ארץ ישראל, ומאחר שלאור ההתכתבות הרצופה שנזכרת באותו משפט בדיוק, המתנהלת בין שלמה בן יהודה והאיי גאון, התכתבות שכולה כנראה מליצות, ריקה מתוכן של ממש, מתכוון האיי במילים הסתומות 'מצבו ומעמדו' לבקש מסהלאן להיות איש מודיעין עבורו ולמסור לו כל מידע שיכול להועיל לו במאבקו נגד שלמה בן יהודה. במילה אחרת: מלשין. אם נסכם את כל המידע העולה מקריאה זו של המכתבים, נמצא שהיריבות בין האיי גאון לבין שלמה גאון בן יהודה חצתה את כל הקווים האדומים. אין זו רק יריבות על רקע של שלטון ושררה, על ההגמוניה על עם ישראל. יש כאן יריבות אישית, משפחתית שאפשר לקרוא לה במילה המפורשת: שנאה. השניים מגייסים, כל אחד לעצמו, את כל התומכים האפשריים או הבאים בחשבון, כדי לנצח במאבק הזה, שהוא מאבק ללא פשרות מצד אחד, ומכוסה ומטויח במערכת התכתבות מנומסת בין השניים מן הצד האחר.

17 גיל, שם, עמ' 127, שורות 3-4, התרגום של גיל.

18 גיל (לעיל, הערה 1), א, עמ' 564-583.